

УДК 347.67

СПІЛЬНИЙ ЗАПОВІТ ПОДРУЖЖЯ: АКТУАЛЬНІСТЬ ДОСЛІДЖЕННЯ Й ДЕЯКІ ПЕРЕШКОДИ ДО ЗАСТОСУВАННЯ

JOINT TESTAMENT OF THE MARRIED COUPLES: ABOUT RESEARCHING ACTUALITY AND SOME OBSTACLES TO ITS APPLICATION

Донцов Д.Ю.,
здобувач кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

У статті аналізується спільний заповіт подружжя, його інституційна ефективність, теоретичні та практичні перешкоди до його застосування в цивільному обігу. Досліджено позиції науковців щодо природи спільного заповіту, його особливостей і причин законодавчого закріплення. Обґрунтована доцільність його подальшого дослідження для оцінювання ефективності його застосування й напрямів удосконалення.

Ключові слова: спадкування, спадщина, подружжя, спільний заповіт, частка, спільне майно.

В статье анализируется совместное завещание супругов, его институциональная эффективность, теоретические и практические препятствия его применения в гражданском обороте. Исследованы позиции ученых относительно природы совместного завещания, его особенностей и причин законодательного закрепления. Обоснована целесообразность его дальнейшего исследования для оценки эффективности его применения и направлений совершенствования.

Ключевые слова: наследование, наследство, супруги, совместное завещание, часть, совместное имущество.

The article is devoted investigation of common testament of the married couples, its institutional efficiency, theoretical and practical obstacles to its application in civil turnover.

Positions of scientists are investigational in relation to nature of common general testament, its features and reasons of the legislative fixing. Author makes a conclusion about reasonable expediency its further research for the further estimation of efficiency of its application and directions of perfection.

Key words: inheritance, married couples, common testament, part, common property.

Актуальність теми. Мабуть, кожен хоча б один раз у своєму житті замислювався над питанням: що залишить після себе й кому? І це цілком логічно, особливо якщо уявити, що людина все життя намагається щось зберегти, придбати, збудувати, докладаючи при цьому не тільки особистих зусиль, а й шляхом об'єднання своєї праці з іншими членами сім'ї, зокрема своїм чоловіком, дружиною. Відповідно, починається пошук оптимального юридичного шляху, який забезпечить перехід майна у спадок.

Цивільний кодекс УРСР 1963 р. не містив прямої заборони складення подружжям єдиного, спільного заповіту, хоча й не передбачав такої можливості. Певно, тому випадки посвідчення заповіту від імені

подружжя все ж траплялися, хоча згодом ці заповіти судами й визнавалися недійсними. І лише у ст. 56 Закону України «Про нотаріат» була поміщена пряма заборона посвідчення заповіту від імені кількох осіб [5, с. 139].

Чинним Цивільним кодексом України (далі – ЦК України) був запроваджений особливий різновид заповіту – заповіт подружжя. З його появою в літературі почали обговорюватись питання щодо правової природи спільного заповіту, співвідношення обмежень, які він запроваджує, з принципом свободи заповіту та його відповідності інтересам спадкодавця, у зв'язку з чим навіть виникла дискусія про доцільність і корисність цього інституту.

Незважаючи на те що окремі аспекти заповіту подружжя розглядалися такими науковцями, як І.В. Жилінкова, Ю.О. Заїка, Т.П. Коваленко, З.В. Ромовська, І.В. Спасибо-Фатєєва, Є.І. Фурса, С.Я. Фурса, Я.М. Шевченко та інші, комплексного дослідження цієї проблеми не було здійснено. Між тим аналіз судової практики свідчить, що існує багато проблем у правовому регулюванні та застосуванні цього інституту на практиці.

Метою статті є встановлення ступеня вивченості інституту спільного заповіту подружжя в літературі, а також обґрунтування практичної доцільності проведення дослідження інституту спільного заповіту подружжя в теоретичній площині.

Виклад основного матеріалу. Надання подружжю права складання єдиного заповіту було неоднозначно сприйнято в науковій літературі.

Є.І. Фурса та С.Я. Фурса вказували, що схема заповіту подружжя розширює права громадян, спільне майно не потрібно ділити між подружжям, воно повністю переходить до зазначених спадкоємців, це й зумовлює зміцнення подружніх взаємин [3]. Т.П. Коваленко вважає, що спільний заповіт подружжя не тільки не створює будь-яких зручностей, переваг порівняно з укладенням кожним з подружжя окремого заповіту, а навпаки, він може стати підставою для неабияких життєвих ускладнень [8, с. 626; 1, с. 126].

Досить стримано поставилася до цієї новели й І.В. Жилінкова, оскільки той з подружжя, хто «залишається живим, протягом свого життя не буде мати права відчужувати майно, яке він отримав за заповітом, бо на нього буде накладено заборону» [9, с. 385–386; 3].

Ю.О. Заїка звертає увагу, що зазвичай подружжя володіє не лише спільним сумісним майном, а й певним майном, яке належить йому на праві приватної власності. Дослідник вважає, що законодавець штучно обмежує останню волю громадянина, оскільки позбавляє його можливості в спільному заповіті розпорядитися всім своїм майном, що суперечить одному з основних принципів спадкового права – принципу свободи заповіту. Водночас С.Ф. Фурса вказувала, що, оскільки в нормі закону немає заборони щодо включення до заповіту подружжя розпорядження й щодо особистого майна, подружжя може визначити в ньому і спадкоємців особистого майна [7, с. 80]. К.І. Кучерук і К.С. Босак вважають, що позиція законодавця щодо складання такого роду заповітів викликає сумнів, адже на практиці надалі може виникнути проблема стосовно виконання «змішаного заповіту», оскільки закон не передбачає можливості часткового виконання заповіту. Тут виникає колізія стосовно зазначених норм. З одного боку, теоретично ЦК України не забороняє укладення «змішаного заповіту», а з іншого – на практиці обмежує його виконання [2].

К.І. Кучерук і К.С. Босак вважають установленням той факт, що заповіт подружжя обмежує права й обов'язки спадкоємців. Завдяки аналізу передбачених у законі норм можна дійти висновку, що правила про обов'язкову частку у спадщині не застосовують-

ся до відносин, що виникають стосовно заповіту подружжя, а саме:

1) у частині 2 ст. 1243 ЦК України зазначено, що після смерті одного з подружжя частка у праві спільної сумісної власності переходить до другого з подружжя, який його пережив. Це свідчить про те, що в цьому разі не відбувається відкриття спадщини, яке логічно пов'язано з виникненням права на обов'язкову частку. Майно просто переходить від одного з подружжя до іншого поза правилами про спадкування, тому обов'язкові спадкоємці першого з подружжя не набувають права на спадкування;

2) у разі смерті останнього з подружжя право на спадкування мають особи, визначені подружжям у заповіті. У законі не сказано, що після смерті останнього з подружжя відкривається спадщина або здійснюється спадкування, тільки визначено, що за заповітом подружжя майно спадкують лише ті особи, які визначені в ньому.

Отже, заповіт подружжя обмежує право обов'язкових спадкоємців. Так, відповідно до ч. 1 ст. 1241 ЦК України, малолітні, неповнолітні, повнолітні непрацездатні діти спадкодавця, непрацездатна вдова (удівець) і непрацездатні батьки спадкують, незалежно від змісту заповіту, половину частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом (обов'язкова частка). Як бачимо, особа має право на обов'язкову частку незалежно від змісту заповіту, у тому числі й заповіту подружжя. Тобто, проблема полягає в тому, що діти того з подружжя, який помер першим, зможуть оформити право на обов'язкову частку лише після смерті останнього з подружжя [2].

До негативних наслідків спільного заповіту подружжя Ю.О. Заїка також зараховує порушення принципу відкликання заповіту. Особа, на користь якої складено заповіт, після смерті одного з подружжя може поводитись негідно (але в межах закону, що не дозволить усунути її від спадщини за заповітом), проте чинне законодавство позбавляє заповідача в цьому випадку права скасувати заповіт.

Ю.О. Заїка також зазначає, що законодавчо не визначеною залишається частка спадкового майна, на яке було складено спільний заповіт подружжя, після смерті одного із подружжя і накладення на майно заборони, відповідно до вимог ЦК України, якщо особа, яка призначена спадкоємцем у спільному заповіті, також помирає. Автор вважає, що в цьому випадку заборона на майно має скасовуватися, і подружжя, яке залишилося живим, набуває можливість розпорядитися таким майном на загальних підставах. Законодавчо не визначеною залишається частка спадкового майна, якщо один із подружжя визнаний недієздатним, а інший розриває з ним шлюб. Складання спільного заповіту подружжя не може не обмежувати права обов'язкових спадкоємців, про наявність яких на момент складання спільного заповіту подружжя може й не знати. Також Ю.О. Заїка зазначає, що законодавець не дає прямої відповіді, які правові наслідки настають у разі, коли після смерті одного із подружжя шлюб буде визнано недійсним [1, с. 127].

Слід зауважити, що відповідь на це питання було сформульовано в п. 18 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» від 30.05.2008 р. за № 7, який надав роз'яснення, що розірвання шлюбу припиняє статус подружжя, а недійсність шлюбу (визнання шлюбу недійсним) анулює статус подружжя, а тому розірвання шлюбу чи визнання шлюбу недійсним після складання заповіту подружжя позбавляє цей заповіт юридичного значення без пред'явлення відповідного позову. У цьому разі спадкування відбувається на загальних підставах. Позицію Верховного Суду України розкритикував Є.О. Рябоконт, який вважає, що такою позицією Верховний Суд України «опосередковано визнав нікчемність таких заповітів, що, у свою чергу, не відповідає інституту нікчемних правочинів, які визнаються такими в силу прямого положення закону (абз. 1 ч. 2 ст. 215 ЦК України), а не шляхом його аналізу» [6, с. 112].

З.В. Ромовська з цього приводу зазначає, що таке трактування викликає подив, адже припинення договору чи іншого правочину й визнання їх недійсними – це різні речі. Так, смерть особи, визначеної в заповіті, до відкриття спадщини припинить юридичне значення заповіту, але не робить його нікчемним. Адже нікчемним правочин стає тому, що вимоги закону були порушені в момент його вчинення, а не тому, що згодом змінилися обставини, без яких чинність правочину є неможливою. Так і в разі розірвання шлюбу після посвідчення заповіту подружжя: юридичне явище, від якого відпала частина, що зумовила його життя, припиняє своє існування. Тому З.В. Ромовська вважає, що така критика позиції Верховного Суду України не має щонайменшої теоретичної підстави [5, с. 139].

Є.О. Мічурін, здійснюючи дослідження обмеження майнових прав фізичних осіб, також звертає увагу на обмеження, закріплені в самій конструкції заповіту подружжя. Дослідник зазначає, якщо після смерті подружжя спадок може успадковувати низка спадкоємців, то за заповітом подружжя, що прямо вказано в законі, майно померлого раніше подружжя, яке належить до спільної сумісної власності, повністю переходить до подружжя, що його пережив. Отже, майнові права інших осіб (дітей, батьків померлого подружжя) обмеженні щодо права на таку спадщину [4, с. 396]. Також Є.О. Мічурін вказує на обмеження свободи заповіту відносно свободи заповідальних розпоряджень того з подружжя, який пережив іншого. Той з подруж-

жя, який пережив іншого, відповідно до закону, обмежений у праві змінити такий заповіт. Фактично, у законі йдеться про неможливість зміни такого заповіту тим з подружжя, який пережив іншого, після смерті другого з подружжя. Утім, заповіт подружжя, як варіант, може бути визнано недійсним. У цьому разі той із подружжя, хто пережив іншого з подружжя, може одноосібно скласти новий заповіт щодо своєї частки спільного майна. Майно ж померлого подружжя в разі визнання недійсним заповіту подружжя відійде його спадкоємцям за законом [4, с. 396].

Слід зауважити, що навіть природа заповіту подружжя викликала дискусії, зокрема в частині кваліфікації його як одностороннього правочину. Водночас, як зазначала З.В. Ромовська, правочин вважається одностороннім не тому, що вчиняється однією особою, а тому, що є результатом волевиявлення однієї сторони, яка може бути представлена однією або кількома особами. Саме така незаперечна теоретична теза сприяла розв'язанню проблеми. Крім того, щоб ніколи не виникали дискусії з приводу сутності одностороннього правочину, було вирішено закріпити його поняття в ч. 3 ст. 202 ЦК України [5, с. 141].

Висновки. Застосування будь-якої законодавчої новели в практичній площині завжди викликає труднощі. З такого приводу корисним буде звернення до коментарів розробників, тобто до ідеології, яку закладали самі розробники в цій новелі, зокрема визначення мети введення в обіг цього інституту. Так, З.В. Ромовська зазначає, що юридичний сенс заповіту подружжя полягає в одержанні спадщини, насамперед майна, що було спільною сумісною власністю, тією особою, яка була обрана за домовленістю подружжя, а також у тому, що той із подружжя, який пережив, продовжує жити у звичному для нього майновому середовищі [5, с. 149].

З таких позицій стає зрозумілим, що забезпечення досягнення такої мети могло бути тільки шляхом уведення певних обмежень, але це, однак, не означає, що мали місце вади законодавчого регулювання.

Інше питання, наскільки воно є актуальним для цивільного обігу, оскільки подібного роду очікування притаманні далеко не всім із подружжя, який пережив іншого. Наведене дає змогу зробити попередній висновок, що практичний потенціал інституту спільного заповіту, як і його природа, підлягає додатковому вивченню для подальшої оцінки ефективності його застосування й напрямів удосконалення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Заїка Ю.О. Спадкове право в Україні: становлення і розвиток : [монографія] / Ю.О. Заїка. – 2-ге вид. – К. : КНТ, 2007. – 288 с.
2. Кучерук К.І. Правові проблеми складання та виконання заповіту подружжя в Україні / К.І. Кучерук, К.С. Босак [Електронний ресурс]. – [Режим доступу] : <http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/11285/%CA>.
3. Маслов А.М. Проблемні питання реалізації заповіту подружжя в спадковому праві / А.М. Маслов [Електронний ресурс]. – [Режим доступу] : http://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=685&language=ua.
4. Мічурін Є.О. Обмеження майнових прав фізичних осіб (теоретико-правовий аспект) : [монографія] / Є.О. Мічурін. – Х. : Юрсвіт, НДІ Приватного права та підприємництва АПРН України, 2008. – 482 с.
5. Ромовська З.В. Українське цивільне право. Спадкове право : [підручник] / З.В. Ромовська. – К. : Алеута ; КНТ ; ЦУЛ, 2009. – 264 с.
6. Заїка Ю.О. Спадкове право : [навчальний посібник] / Ю.О. Заїка, Є.О. Рябоконт ; за ред. О.В. Дзери. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 352 с.

7. Спадкування за законодавством України. Коментар. Судова практика / [Є.О. Рябокони, С.Я. Фурса, Ю.О. Заїка, М.М. Дякович, Т.О. Ариванюк та ін.] – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 352 с.

8. Цивільне право України : [підручник] : у 2-х кн. / [О.В. Дзера, Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін.] ; за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. – 2-е вид., допов. і перероб. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – Кн. 2. – 640 с.

9. Цивільне право України : академічний курс : [підручник]: у 2 т. / упоряд. С.Є. Морозова ; заг. ред. Я.М. Шевченко. – К. : Ін Юре, 2003. – Т. 1 : Загальна частина / А. Ю. Бабаскін та ін. – 2003. – 520 с.